ANαliZA

časopis za kritično misel

Letnik 10, številka 1-2, maj 2006 · ISSN 1408-2969

(IN)DETERMINIZEM IN SVOBODA

Danilo Šuster

Problem metafizične svobode

Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

Citiranje: Danilo Šuster, »Problem metafizične svobode«, *Analiza: časopis za kritično misel* 10, št. 1-2 (2006): 41–63.

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva 4.0 Mednarodna (CC BY 4.0), https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sl.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.

Danilo Šuster
Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

PROBLEM METAFIZIČNE SVOBODE

Problem svobode je klasični problem metafizike, o katerem so filozofi v celotni zgodovini zahodne filozofije morda največ razpravljali. V tem preglednem članku so analizirane različne opredelitve pojma svoboda – (i) osebna svoboda: "svobodno dejanje je tisto, ki je odvisno od mene"; (ii) negativna svoboda – "oseba S svobodno stori dejanje A, kadar ji nič ne preprečuje, da bi to storila"; (iii) pozitivna svoboda – "oseba S je svobodna, kadar ima sposobnost, da stori to, kar želi" in (iv) metafizična svoboda – "dejanje osebe S je svobodno v smislu, ki je pomemben za moralno odgovornost, samo če: (a) oseba S je izvor dejanja in ima nad njim *nadzor,* (b) oseba S ima izbor glede tega dejanja – lahko bi ravnala drugače". Izvor, nadzor in izbor ogroža doktrina o determinizmu, ki ima več oznak: (i) teza o univerzalni vzročnosti; (ii) teza o (vzročni) zadostnosti; (iii) teza o obstoju deterministične teorije; (iv) teza, da iz začetnih pogojev nekega zaprtega sistema in vseh relevantnih fizikalnih zakonov sledi pravilni opis tega sistema v kateremkoli prejšnjem in kateremkoli kasnejšem trenutku. V razpravah o svobodi največkrat nastopa ohlapna oznaka – če nastopijo ustrezni predhodni pogoji, nujno nastopi determinirani dogodek. Problem metafizične svobode je naslednja dilema: (i) determinizem je resničen ali pa ni resničen; (ii) če je determinizem resničen, potem svobode ni; (iii) če determinizem ni resničen, potem svobode ni; (iv) torej svobode ni.

Ključne besede: osebna svoboda, negativna svoboda, pozitivna svoboda, metafizična svoboda, izvor, nadzor, izbor, (in)determinizem, dilema metafizične svobode.

I.

Problem svobode je klasični problem metafizike, o katerem so filozofi v celotni zgodovini zahodne filozofije morda največ razpravljali. Za Davida Huma je problem svobodne volje "najbolj sporno vprašanje metafizike, ki je sama najbolj

sporna znanost" (Hume, 1748: 95). Morda gre za eno najtežjih filozofskih vprašanj, saj nihče ne more zatrdno reči, da ni mogoče zagovarjati stališča, ki je nasprotno od tistega, ki ga sam brani. Niso redki primeri, ko so filozofi spreminjali svoje stališče (to velja, denimo, za Spinozo). Ampak svoboda ni uganka samo za filozofe. V razpravo se vpletata tako znanost kot religija, problem je vznemirjal in še vedno vznemirja pisatelje, teologe, pravnike, psihologe, fizike, politike ..., vsakdo od nas se kdaj tako ali drugače sprašuje o (ne)svobodi.

Pojem svobode je eden osrednjih pojmov naše civilizacije. Bistven je za naše razumevanje samih sebe kot oseb, svoje posebne individualnosti, lastnega dostojanstva, avtonomije in moralne odgovornosti. Svoboda je za mnoge tudi vir kreativnosti in estetskih vrednot, omogoča upanje, daje smisel življenju, je razlog za ljubezen ... Lahko bi rekli, da je perspektiva svobode naša perspektiva v svetu, naš način doživljanja sebe in drugih kot oseb, načelo našega praktičnega delovanja, kot bi rekel Kant. Po "naivnem" pojmovanju je v vsakem od nas "sebstvo" *[self],* zavestni dejavnik, ki opazuje svet in se odloča. Vsaj v določenih primerih, predvsem pa v tistih najbolj odločilnih trenutkih našega življenja, notranji "jaz" izbira med različnimi poteki dogodkov in določa, kaj se bo z "nami" zgodilo. Zato je moralno odgovoren za posledice svojih dejanj, obžaluje in se čuti krivega, če ga je kaj "polomil", zato ga drugi lahko hvalijo, so nad njim ogorčeni in ga grajajo, včasih celo kaznujejo. Že baron D'Holbach je ugotavljal, da je prepričanje v svobodo temelj religije (bog nas kaznuje ali nagrajuje na osnovi naših svobodnih izborov), upravičenje za prakso kaznovanja (zločince kaznujemo, ker domnevamo, da bi lahko ravnali drugače) in tisto, kar razlikuje ljudi in živali (živali se ne odločajo svobodno, zato ne morejo biti moralno odgovorne za svoja dejanja).

A kaj, če gre samo za iluzijo? "Naivno" pojmovanje je mogoče zares *naivno.* Če smo del naravnega reda in podvrženi njegovim zakonitostim, potem se zdi, da bodo te odpihnile avtonomno "sebstvo". Če pa nismo del naravnega reda, *kaj* potem smo in kako pojasniti naše delovanje v svetu?

Problem svobode ima različne dimenzije. Ena je gotova *politična* - za *liberalce* je svoboda posameznika osrednja politična vrednota. Področje tega, kar *smemo* in je dopuščeno, naj bi bilo čim večje. Druga dimenzija je *moralna* in *etična* – kakšne posledice imajo različna stališča o svobodi za naše moralno in družbeno življenje? Spremljajmo samo naslove tipičnega tragičnega primera iz črne kronike:

> "Sinu je prekipelo, zato je opolnoči vzel sekiro in spečega očeta udaril po glavi" in v podnaslovu "Po okrutnem umoru se je J. sam javil na policiji in s seboj pripeljal še psa" *(Dnevnik,* 7. 3. 2002). "S sojenja domnevnemu morilcu, ki se je na zahrbten način spravil nad očeta", "Bolnik ali le dober igralec?", "Psihiater sprva ocenil, da z obtoženim ni nič narobe – bo svoje mnenje spremenil?" *(Dnevnik,* 17. 8. 2002). "J. K. ml. sodijo zaradi zahrbtnega umora svojega očeta", "Sorodniki bi ga radi opeharili za denar, oče pa v resnici ni mrtev, trdi obtoženi" *(Dnevnik,* 11. 9. 2002). "Šestega

> marca letos mu je v glavo štirikrat zasekal tesarsko sekiro", "Morilcu očeta 30 let zapora", "Med sojenjem je pustil vtis, kot da mu ni niti malo žal za to, kar se je zgodilo" *(Dnevnik*, 21. 9. 2002).

Sodišče je presodilo, da je bil obtoženi v času dejanja trezen in prišteven, psihiater je ocenil, da obtoženi ne kaže znakov duševne motenosti ali bolezni, zato je bil spoznan za krivega in obtožen na najvišjo kazen. Skozi naslove pa se zrcali drama, v kateri najprej občutimo ogorčenje nad okrutnim umorom, toda spoznavamo tudi življenje na robu dna, beremo o poniževanju in zapostavljanju, porajajo se nam dvomi o duševni prištevnosti ... Ker je dejanje storil po lastni svobodni volji, je kriv in zasluži kazen. Toda, v kolikšni meri je on sam zares odgovoren za to, kar je postal? V kolikšni meri je žrtev okoliščin in ali je zares gotovo, da ne gre za bolezensko moteno osebo, ki jih obravnavamo drugače, tako kot obravnavamo drugače živali in majhne otroke?

Ta sklop vprašanj nas vodi h klasičnemu, *metafizičnemu* problemu svobode. Ali niso naša dejanja "v zadnji instanci" določena z dejavniki, nad katerimi nimamo nadzora? Ali ni "jaz" samo domina v verigi domin, ki so začele "padati" davno pred nami? Svobodo tradicionalno ogroža *determinizem,* doktrina o neki "obči postavi nujnosti," ki nastopa v različnih zgodovinskih oblikah. Angeli pri Miltonu *(Izgubljeni paradiž)* razpravljajo o tem, zakaj so bili odgovorni za svoj "padec", ko pa jih je bog naredil takšne, kot so, in imel popolno vnaprejšnje vedenje o tem, kaj bodo storili. Sodobni psiholog (Wegner, 2002) pa z laboratorijskimi preizkusi ugotavlja, da je občutek zavestne svobodne volje v povzročanju dejanj iluzoren. V obeh primerih se postavlja vprašanje, ali je svet zares zgrajen na tak način, da dopušča svobodne, odgovorne odločitve? Ali niso naše misli in dejanja določena z dejavniki onstran našega nadzora (usoda, božja vnaprejšnja vednost, nezavedno, geni, okolje ...)?

Problem svobode je metafizičen, kolikor v metafiziko sodijo najbolj splošna vprašanja tipa: Ali so vsi dogodki v univerzumu, vključno s človeškimi dejanji, določeni s predhodnimi stanji univerzuma? Kakšno je naše mesto v svetu in univerzumu? Ali veljajo za osebe enaka načela kot za vse ostalo? Ali nas določajo zakoni narave ali kakšni drugačni zakoni? Ali je "sebstvo" nekakšna "luknja" v svetu? Kaj sploh je "sebstvo" in kaj pomeni biti dejavnik? Gre za povezavo ontoloških vprašanj in problema vzročnosti, pojasnilo pojma dejavnika in njegove osebne identitete. Tudi politični problem svobode se dotika metafizičnega problema. Trend v sodobnih družbah je vsekakor širjenje področje svobode kot področja nevmešavanja države v sfero posameznika. Bolj ko sem svoboden, več svojih želja lahko zadovoljim. A kaj, če so moje želje in izbori manipulirani z okoljem, javnim mnenjem, mediji, reklamami, z "doziranjem" informacij ...? Spet se pojavi vprašanje, kdo je pravi avtor moje volje. O sebi menimo, da smo svobodne in avtonomne osebe, ki so odgovorne za svoja dejanja. Morda je evolucija poskrbela, da imamo to prepričanje, saj ne bi preživeli, če tega ne bi verjeli. Toda to še ne pomeni, da je to prepričanje *resnično.*

Ali ljudje posedujejo svobodno voljo? In kaj sploh pomeni imeti svobodno voljo?

Ali obstaja razlika med svobodnim dejanjem in svobodno voljo? Kaj tvori svobodno dejanje? Ali je svoboda združljiva z religioznim pogledom na svet? Ali je svoboda združljiva z znanstvenim pogledom na svet? Kaj se zgodi s svobodo, če je resnična teza o determinizmu? Problem so poimenovali na različne načine: problem svobode, problem svobodne volje, moralna odgovornost in svoboda, svoboda in determinizem, problem združljivosti svobode in determinizma. Klasični naslov metafizičnih razprav je bil "o svobodi volje", filozofi pa so problem videli kot dilemo – ali je volja svobodna ali pa je, tako kot vse drugo na tem svetu, podvržena neki "obči postavi nujnosti". V vsakem primeru pa je veljalo, da sta svoboda in determinizem nezdružljiva. Toda skoraj vsa novoveška filozofska literatura se ukvarja prav z razmislekom o tej predpostavki, mnogi (Hobbes, Hume, Mill ...) jo zanikajo, zato dileme *ali ... ali ...* ne moremo enostavno privzeti kot izhodišče razprave (kot ugotavlja Van Inwagen, 1983: 1-2). Združljivost svobode in determinizma je zato dolgo nastopala kot osrednji sodobni problem "svobodne volje", najnovejše razprave pa se morda spet premikajo k bolj klasičnemu vprašanju, ali svoboda sploh obstaja in kakšne posledice ima negativen odgovor na to vprašanje. Nekateri sodobni filozofi pa so pesimisti na drugačen način in menijo, da nam je morda zaradi nekega naključnega evolucijskega dejavnika v oblikovanju našega razuma biološko onemogočeno, da bi problem svobodne volje razrešili na zadovoljiv način (Chomsky, 1988 in McGinn, 1993).

V problemu svobode se prepletajo različni filozofski pristopi in stikajo različne teme (prim. Kane 2002) – moralni dejavnik in odgovornost, dostojanstvo, zaslužnost in graje vrednost v etiki; narava in meje človeške svobode, problem avtonomije in nadzora v socialni in politični teoriji; zasvojenost, samonadzor, samoprevara, šibkost volje v filozofiji psihologije; kazenska odgovornost in kazen v teoriji prava; odnos med psihičnim in fizičnim, zavest, narava dejanja in osebe, osebna identiteta in sprememba v filozofiji duha, metafiziki, kognitivni znanosti in nevroznanosti; narava racionalnosti in racionalnega izbora v filozofiji in socialni teoriji; vprašanja o božji vnaprejšnji vednosti, predestinaciji, zlu in človeški svobodi v teologiji in filozofiji religije; splošna metafizična vprašanja o nujnosti in možnosti, determinizmu, fatalizmu, času in naključju, kvantni realnosti in zakonih narave, vzročnosti in razlagi v metafiziki, filozofiji znanosti in darvinizmu.

II.

Začnimo z opredelitvijo ključnih pojmov. Beseda *svoboda* menda nastopa v več kot dvesto pomenih. Latinski naziv za svobodo je "libertas", ki danes nastopa v oznakah *libertarec, libertin, liberal* ... Gre za različne dimenzije "svobodnjaštva", ki pa med seboj niso (nujno) povezane.

Libertinec ali libertin je pristaš *libertinizma,* ki danes pomeni (i) svobodomiselnost, svobodomiselstvo in (ii) razuzdanost, razvratnost. Gre za tok v 16. in 17. stoletju, ki zavrača krščanstvo in trdi, da sta samo razum in narava merili morale, zakonov in politike. V bolj ohlapni rabi gre za zavračanje teologije

in metafizike, ki temeljita na razodetju, prepričanju v nesmrtnost duše, poslednjo sodbe, teleologije v naravi ..., sprejemanje pluralizma v religiji in etiki, skeptično zagovarjanje dvoma v zadevah filozofije in religije, zagovarjanje zgodovinskega izvora religij, dogem in verstev, ateizem ali vsaj deizem, epikurejstvo. Tipična podoba domnevno pokvarjenega libertina je Don Juan (Don Giovanni), zanj je značilna seksualna promiskuiteta, ateizem ter norčevanje iz človeških in božjih zakonov.

Tudi beseda "liberalen" ima več pomenov: prepričanje v permisivno družbo; prepričanje o svobodi govora, povezovanja, izbire; prepričanje o tem, da bi nekatere restriktivne zakone morali nujno ukiniti; prepričanje, da se država ne bi smela pretirano vmešavati v življenje državljanov; prepričanje, da se država ne bi smela (pretirano) vmešavati v "prosti tek stvari" na trgu ... Tipično je liberalec zagovornik *politične svobode*, ki jo razume kot področje privatne sfere osebnih svoboščin s čim manjšo vlogo države. Vprašanje politične svobode najlaže opredelimo kot – kaj *lahko* storim v smislu, kaj *smem?* Angleščina pozna razliko med "may" in "can" – prvi izraz označuje področje politične svobode, drugi osebne svobode. Ustrezata samostalnika sta "liberty" in "freedom". Drugi samostalnik označuje svobodo kot moč delovanja na določen način, prvi pa dejstvo, da nam neka avtoriteta *dopušča*, da ravnamo na določen način – tako govorimo o državljanski svobodi, verski svobodi, svobodi govora, tiska ... *De facto* morda lahko ("zmorem") napišem, da se ne strinjam z obstoječo oblastjo, *de iure* pa v določenih režimih tega ne smem. Obseg politične svobode je določen s pravicami, svoboščinami in pa negativno kot odsotnost dolžnosti in obvez. Kadar so pravila, ki predpisujejo dolžnosti in obveze takšna, da o neki dejavnosti X ne govorijo prav ničesar, potem tisti, ki je podvržen avtoriteti teh pravil, *sme* ravnati, kakor želi, dopuščeno je, da stori X ali pa ne.

In končno, *libertarec* je zagovornik osebne, metafizične svobode, o kateri bo govora v nadaljevanju. Različne dimenzije "svobodnjaštva" med seboj niso povezane (libertarec je lahko zagovornik najvišje svobode in osebne odgovornosti, ki pa zaradi verskih razlogov nasprotuje libertinizmu, a tudi liberalizmu).

Če je vprašanje o politični svobodi vprašanje o tem, kaj *smem*, je metafizično vprašanje o svobodi volje vprašanje o tem, kaj *(z)morem*. Ali je "svet" v najširšem smislu – vključno s preteklimi dogodki, socialnimi, genetskimi, nevrofiziološkimi okoliščinami ... ter z naravnimi zakoni (zunanjimi in notranjimi) zgrajen na način, ki dopušča svobodna dejanja? Začetna opredelitev *osebne* svobode, ki nas tu zanima, je zelo ohlapna:

OS Oseba S svobodno stori dejanje A, če in samo če je dejanje A odvisno od osebe S ("it is up to me" pravi angleška fraza, "na meni je, kaj se bo zgodilo").

A kaj pomeni, da je dejanje odvisno od osebe S? Najprej bodimo pozorni na razlike v definicijah, ki bodo sledile. Nekatere govorijo o svobodnem *dejanju*, druge o svobodi *volje*, tretje o svobodnem *izboru*. Težava je v tem, da odločitev o tem, ali svoboda označuje dejanja ali voljo, oboje ali pa kaj tretjega, velikokrat že pomeni, da imamo o problemu svobode čisto določeno stališče. "Človek lahko

naredi kar hoče, ne more pa sam izbrati, kaj bo hotel," pravi Schopenhauer, za katerega je svoboda *volje* nesmisel. Za druge pa bi dejstvo, da človek ne more sam izbrati svoje volje, takoj pomenilo, da prave svobode sploh ni. V tem začetnem določanju vsebine pojma svobode se želim izogniti vnaprejšnjim sodbam o problemu svobode, zato bom privzel, da nas v zvezi s svobodo zanima snop povezanih pojmov – svoboda volje, svobodna volja, svobodno dejanje, svoboda dejanj, svoboda izbora, svoboden izbor ...

O svobodi velikokrat začnemo razmišljati, kadar naletimo na ovire, ki preprečijo, da bi ravnali po svoji volji. Ovire so lahko *zunanje* - zakonski ali kazenski ukrepi, socialne okoliščine telesne – bolezen, pohabljenost, ali pa notranje – razne duševne bolezni in obsesije. Nekateri menijo, da je zato osrednji pomen pojma svoboda na vseh področjih *odsotnost* ovir ali preprek. Svoboda vedno pomeni, da dejavnika nič ne ovira v dejanju, ki ga namerava storiti (MacCallum, 1967). Če živim v diktaturi, ne morem javno povedati tistega, kar mislim. Če sem reven, mi to preprečuje, da bi otroku kupil igračo. Če sem paraliziran, me to ovira v telesnih gibih. Če imam nevrotični strah pred zaprtim prostorom, potem ne morem uporabljati dvigala. Vrsta svobode je odvisna od vrste preprek. Politična svoboda pomeni odsotnost političnih omejitev, psihološka svoboda pomeni, da smo "prosti" notranjih psiholoških prisil (nevroz), ekonomska svoboda pomeni odsotnost ekonomskih ovir ipd. Prva oznaka je tako *negativna:*

NS Oseba S svobodno stori dejanje A, kadar ji nič ne preprečuje, da bi to storila.

Toda, ali je "(z)morem, kadar me nič ne ovira" zares zadnji odgovor na vprašanje o svobodi? Van Inwagen opozarja, da negativna svoboda nastopa v razpravah v politiki, psihologiji in ekonomiji, toda v filozofskih razpravah nastopa pojem *metafizične* svobode, ki ima določeno pozitivno vsebino in ga ne moremo razumeti zgolj kot odsotnost preprek. Po njegovem mnenju besedica "lahko" v nekaterih od svojih običajnih rab ("lahko storim X"; "sposoben sem storiti X"; "v moji moči je, da storim X") izraža tisti pojem svobode, ki nas najbolj zanima (Van Inwagen, 1998). Kaj pomeni reči, da je moja odločitev za potovanje z vlakom svobodna? To, da imam *sposobnost* ali *moč*, da grem z vlakom, če to želim. Svoboda je moč delovanja v skladu z določitvijo lastne volje, pravi Hume. Lahko je uvideti, da je odsotnost ovir nujni pogoj za to sposobnost. Železniška nesreča, zaradi katere je proga zaprta, onemogoči mojo moč delovanja v skladu s svojo željo. Torej:

SS Oseba S ravna svobodno, kadar ima sposobnost, da stori to, kar želi.

Toda Van Inwagen hoče od *filozofske, metafizične* ali tudi *ontološke* svobode več kot zgolj sposobnost delovanja, ki je nič ne ovira. Začnimo z najpomembnejšim kontekstom, v katerem nastopa pojem osebne svobode. Dejanje, ki je odvisno od mene, je tisto, za katerega sem *moralno odgovoren.* Zgodovinsko dejstvo je, da je bil problem moralne odgovornosti glavni motor, pravzaprav *ratio essendi*, razprav o svobodi. Tudi naš odziv na vedenje drugih je odvisen od tega, kolikšno mero svobode pripisujem dejavniku. Denimo, da pridemo domov in najdemo razbito okno dnevne sobe. Moja *reakcija* bo zelo različna, če izvem, da je okno razbil meteor, sosedov dveletni sinko z žogo ali pa sosed sam, ko je sinka učil

pravilnega metanja žoge. Če sem sam pozabil okno odprto in je v moji odsotnosti divjala nevihta, potem si bom očital malomarnost. Enkrat se bomo sprijaznili "z usodo", drugič bomo nejevoljni, tretjič ogorčeni in bomo zahtevali zadoščenje, četrtič bomo obžalovali svojo pozabljivost. Ustreznost reakcij v teh medosebnih odnosih in odnosu do nas samih temelji na prepričanju, da so ogorčenje, obžalovanje in morda zahteva po kazenski odgovornosti ustrezni odnosi samo, kadar gre za odnose do oseb, ki so moralno odgovorne za to, kar storijo. Oseba pa je moralno odgovorna za svoje dejanje samo, če gre za *svobodno* dejanje. Zato nekateri predlagajo kar naslednjo definicijo:

> "Svoboden izbor je kakršnakoli stopnja svobode izbora, ki je, v sicer enakih okoliščinah, nujna in zadostna za moralno odgovornost." (Double, 1996: 11)

Ali pa:

> "Kot teoretsko nevtralno izhodišče lahko svobodno voljo označimo kot edinstveno sposobnost oseb, da upravljajo s svojim vedenjem na način, ki je nujen za moralno odgovornost." (O'Connor, 2005)

Ločitev svobodnih od nesvobodnih dejanj je pomembna za našo presojo ustreznosti različnih reakcij in določenih praks in institucij – graje in hvale, kazenskega sistema. Če je donator milijardnega zneska za izgradnjo otroške bolnišnice ravnal pod prisilo, potem mu ne bomo ravno "peli slave", saj ni ravnal svobodno. Čeprav je zveza med moralno odgovornostjo in svobodo zelo pomembna, pa se mi zdi, da med pojmoma vendarle obstaja razlika (prim. Ekstrom, 2000: 8). Tudi če nas v skladu s filozofsko tradicijo zanima oznaka svobode, ki jo zahteva pripisovanje moralne odgovornosti, pa bi vseeno želeli neko vsebinsko oznako svobode, v kateri pojem moralne odgovornosti ne nastopa.

Spomnimo se – (moje) svobodno dejanje je tisto, ki je odvisno od mene. Če sledimo Van Inwagnu, potem to odvisnost izraža besedica "lahko" – svobodno dejanje je tisto, ki ga lahko storim, sposoben sem ga storiti, to dejanje je v moji moči. V moji (trenutni) moči je, da darujem milijon tolarjev za izgradnjo otroške bolnišnice, ker: (i) denar lahko podarim ali pa ne, kakor pač izberem; (ii) karkoli že izberem, je odvisno samo od mene, jaz sem *avtor* svoje odločitve. Svoboda je tako neka aktivna *sposobnost,* moč, ki jo opredeljujeta dva pogoja: (i) dejavnik bi lahko *izbral* drugače; (ii) dejavnik je *izvor* dejanja.

Svobodno dejanje lahko označimo iz treh perspektiv. Prva usmerja pogled *naprej* — ali je dejanje skupaj z njegovimi posledicami takšno, da sem zanj moralno odgovoren? Druga usmerja pogled *nazaj* – kaj določa moje dejanje? Kdo ima nad njim *nadzor?* Če ni določeno z lastno voljo, potem dejanje ni svobodno in jaz nisem *avtentični* dejavnik. V tretji perspektivi opazujemo *prostor možnosti* – ali imam v svojem delovanju možnosti, med katerimi *izbiram?* Če nimam alternativ, potem dejanje ni svobodno. Nadzor, izvor in izbor – to bodo glavni igralci v drami svobode. Začnimo s pogledom nazaj in pogojem *izvora,* ki je tipično povezan z vprašanjem *vzročne zgodovine* dejanja.

Jasno se zavedamo razlike med pravimi dejanji, ki izvirajo iz dejavnika, in dogodki v telesu, recimo med tem, da dvignem skodelico kave, in tem, da kri kroži po mojem telesu. V drugem primeru se mi nek dogodek samo *pripeti*, v prvem pa sem sam *izvor* in *avtor* tega dejanja, imam odločilno vlogo v *nastanku* dejanja, nad njim imam *nadzor* – dejanje na ustrezen način izhaja iz mojega sebstva, jaz *določam*, kaj se bo zgodilo.

Številni filozofi sprejemajo intuicijo, da svoboda zahteva, da je dejavnik prvotni vzrok, izvor, začetnik in tvorec svojega svobodnega dejanja. Sorabji ugotavlja, da je za Aristotela pojem avtonomnega dejanja, ki je odvisno od nas, povezan s tem, da smo ali imamo v sebi *počelo [arche]* svojega delovanja (Sorabji, 1980: 234). Tisti, ki je odgovoren za zla dejanja, ki izvirajo iz njegovega značaja, mora po Aristotelu v preteklosti biti odgovoren za oblikovanje značaja, iz katerega ta dejanja izvirajo (Kane, 1996: 33-34). Tako lahko tolmačimo tudi Spinozo *(Etika:* III, Definicija 2, in V, Uvod):

> "Svobodna se bo imenovala tista stvar, ki biva samo zavoljo nujnosti svoje narave in ki je zgolj od sebe same določena za delovanje, nujna ali bolje prisiljena pa stvar, ki je od drugega določena, da biva na neki določen način."

Včasih to svobodo označujejo kot svobodo *spontanosti* – svobodna oseba spontano začenja vzročne nize (v tem pomenu nastopa pri Kantu). A pozor, svoboda spontanosti ima lahko tudi drugačen pomen, namreč, da delam to, kar hočem. V tem pomenu pa ni govora o tem, da mora biti oseba prvi vzrok svojega svobodnega dejanja, kar po mnenju nekaterih zahteva pogoj izvora.

"Smo in odidemo in nikdar ne zvemo, kaj vse bi lahko bili in storili," pravi nekje Ivo Andrić. Toda, porečemo, kaj neki se *on* pritožuje, *on* je vendar dobil Nobelovo nagrado! Ta reakcija je poučna, ne zato, ker zrcali naša običajna življenjska razočaranja, ampak zaradi njihovih skritih predpostavk William James je opozoril, da je nekaj tako vsakdanjega, kot je obžalovanje nečesa, kar smo storili, smiselno samo ob predpostavki, da bi v tisti situaciji lahko ravnali drugače. Dejstva, da se nismo rodili sto let pozneje, kot smo se, nima smisla "obžalovati. Dejstvo, da se nismo odločili za redno jutranjo telovadbo, pa, recimo, lahko obžalujemo, saj je bilo v naši moči, da bi tako ravnali. In če lahko obžalujemo samo tisto, kar smo izbrali svobodno, potem nam bo jasno, zakaj ima v razpravah o svobodi pogoj *izbora* med odprtimi možnostmi, alternativnimi poteki dogodkov, tako pomembno vlogo. Dejavnik je *sposoben* ravnati drugače, kot je dejansko ravnal, kadar ima alternativne možnosti. Tudi ta pogoj včasih nastopa kar v definiciji:

> "Svoboda volje je v glavnem filozofski "tehnični izraz", ki označuje določeno sposobnost racionalnih oseb, da med različnimi alternativami izberejo, kako bodo ravnale." (McKenna, 2004)

V tem primeru za svobodo zahtevamo možnost izbora med različnimi alternativami. Včasih nastopa pogoj izbora kot zahteva, da lahko neko dejanje storimo ali pa ne storimo, oziroma kot teza, da oseba stori neko dejanje svobodno

samo, če je sposobna ravnati drugače. Tako pravi Aristotel: kadar je delovanje odvisno od nas, je tudi nedelovanje *(Nikomahova Etika:* 1113b6). Srednjeveški filozofi so govorili o *liberum arbitrium voluntatis* – svobodni presoji volje. Takšno presojo so označili kot *liberum arbitrium indifferentiae:* svobodna presoja, ki ne razlikuje, zanjo se vse odprte možnosti enakovredne, enako dosegljive. Prvi pomembni zagovornik tega pojma svobode je bil španski jezuit Luis Molina, ki je (v teku teoloških razprav 16. stoletja o svobodi in predestinaciji) takole označil svobodo kot sposobnost drugačnega ravnanja (navaja Kenny, 1973: 123):

> "Dejavnik je svoboden, če, glede na vse nujne pogoje za A, lahko stori A in lahko ne stori A".[1]

Spomnimo se, da je oseba moralno odgovorna za svoje dejanje samo, če gre za svobodno dejanje. Vzemimo tole duhovito opazko Marka Twaina: "Jaz sem moralno boljši od Georgea Washingtona – on se ni mogel lagati, jaz pa se lahko, vendar se dejansko ne." Če je sposobnost drugačnega ravnanja in izbiranja zares nekaj, kar je pomembno za *moralno vrednotenje* dejanj, potem se bomo s pisateljem strinjali in s tem sprejeli intuicijo o pojmovni zvezi med svobodo in posedovanjem odprtih možnosti.

V začetni opredelitvi *osebne* svobode sem svobodno dejanje osebe S označil kot tisto, ki je odvisno od osebe S. V vsebinski oznaki te odvisnosti bom povzel tradicionalne sestavine *filozofske* ali *metafizične* svobode:

MS Dejanje A osebe S je svobodno, če in samo če (i) oseba S je moralno odgovorna za to dejanje; (ii) oseba S je *izvor* dejanja in ima nad njim *nadzor;* (iii) oseba S bi lahko ravnala drugače – S ima sposobnost, da stori A, in sposobnost, da ne stori A.

Kakšna je zveza med temi pogoji? Ali je kateri med njimi bolj temeljni od drugih? Ali lahko enega zvedemo na drugega? Videli smo, da v nekaterih oznakah svobode nastopa samo pogoj moralne odgovornosti, v drugih samo pogoj izbora, v tretjih tako pogoj izvora kot pogoj izbora. Za nekatere je osrednja kar opredelitev osebne svobode – svobodno dejanje osebe S je tisto, ki je odvisno od osebe S, ki pa naj bi izražala samo pogoj izvora. Nekateri menijo, da pogoj izvora predpostavlja pogoj izbora (Van Inwagen, 1983; Kane, 1996), za druge pogoj izbora predpostavlja pogoj izvora (Ginet, 1990), za tretje sta pogoja neodvisna (Pereboom, 2001 in Strawson, G., 1997), temeljni pa je pogoj izvora (morda bi to stališče lahko pripisali tudi Kantu). Takoj se znajdemo v središču pojmovnih raziskav in razprav, saj je velikokrat že od opredelitve pojma svobode odvisno, kakšno bo naše stališče glede *problema* svobode. A zaenkrat naj bo (MS) naše izhodišče. Ker pa me bo najbolj zanimal tradicionalni pojem svobode, ki je povezan s pojmom moralne odgovornosti, bom uporabljal tudi naslednjo oznako, kjer so poudarjeni pojmi *izvor, nadzor* in *izbor*.

MSm Dejanje A osebe S je svobodno v smislu, ki je pomemben za moralno

[1] Natančneje: "Id liberum dicimus quod positis requistis ad agendam in potestate ipsius habet agere aut non agere." *(Concordia Liberi Arbitrii* 14, 13d2)

odgovornost, če in samo če: (i) oseba S je *izvor* dejanja A in ima nad njim *nadzor;* (ii) oseba S ima, ko razmišlja o bodočem dejanju A, *izbor* glede tega dejanja – S ima sposobnost, da stori A, in sposobnost, da ne stori A.

Vse naštete sestavine Clarke povezuje z vrednostjo *[value]* svobode (Clarke, 2005). Svobodno dejanje ima vrednost, ker dejavnik z aktivnim nadzorom nad dejanjem deluje na svet in ga spreminja. Tisto, kar cenimo v svobodnem delovanju, temelji na razliki med tem, kar se zgodi, in tistim, kar bi se lahko zgodilo, zato svoboda zahteva odprte možnosti. Ker je dejavnik odločilni izvor dejanja, mu lahko to dejanje pripišemo in je zanj moralno odgovoren. Nadzor, spreminjanje sveta in odgovornost tvorijo dostojanstvo, ki ga pripisujemo osebam, ki imajo svobodno voljo.

III.

Razprava o svobodi je tradicionalno tudi razprava o determinizmu – o problemu določenosti človeških odločitev in dejanj z dejavniki, nad katerimi nimamo nadzora. Tudi izraz "determinizem" ima menda več kot devetdeset pomenov, zato začnimo z opredelitvijo tega pojma.

Determinizem je zelo splošna metafizična teza o naravi sveta, ki pravi, da po zakonih narave iz stanja univerzuma v danem trenutku sledi stanje univerzuma v vsakem kasnejšem trenutku.

Po tezi *zgodovinskega determinizma* zgodovinski proces vodijo sile (božja previdnost, zgodovinski zakoni ...), zaradi katerih so dogodki neogibni. Tradicionalno pa povezujemo determinizem z naravnimi procesi in zakoni narave, ki jih odkriva fizika. V klasični, LaPlaceovi formulaciji, nastopa determinizem kot trditev, da bi vsevedni demon, ki bi poznal vse delujoče sile in trenutne položaje vseh stvari v vesolju, s pomočjo newtonovskih zakonov fizike lahko izračunal vsa bodoča in vsa pretekla stanja vesolja. Univerzum je tako primerljiv s kolesjem ure, moderna prispodoba pa je filmski trak: v kateremkoli kadru začneš ali prevrtiš film, se bo ponovil celoten film z vsemi detajli.

1

/

Ak

I [

Naj nas ne zavede "vsevedni demon" – determinizem je *ontološka* teza o svetu, ki sama po sebi ne pove ničesar o napovedljivosti, slednja sodi na področje *epistemologije.* Recimo, sistem je lahko deterministične, vendar je *kaotičen.* Ne glede na to, kako natančno določimo začetno stanje sistema, katerega "prihodnost" želimo napovedati, vedno obstajajo takšna možna začetna stanja sistema, iz katerih se sistem razvije v precej različna končna stanja. Nikdar ne moremo z absolutno natančnostjo empirično razločiti med možnimi začetnimi stanji sistema, zato ne moremo napovedati, kako se bo tak sistem obnašal v

prihodnje.

Tradicionalno je bil determinizem razumljen kar kot *vzročni* determinizem, teza o *nujnosti učinkov* – vsak dogodek je nujen vzročni učinek predhodnih dogodkov. *Tradicionalni univerzalni zakon vzročnosti* pravi, da za vsako spremembo obstaja nek vzrok. Če spremembe razumemo kot dogodke, potem zakon pravi, da so vsi dogodki povzročeni.

> Teza o univerzalni vzročnosti. Vsak dogodek ima svoj *vzrok*, ki ga določa. Vsak dogodek je vzročno *nujen* učinek predhodnih dogodkov. Svet v nekem trenutku vzročno determinira in fiksira stanje sveta v vsakem prihodnjem trenutku.
>
> Teza o vzročni zadostnosti. Kadar je eno stanje ali dogodek vzročno zadostno za drugo stanje, ga določa. Vzročno je nemogoče, da prvo stanje nastopi, drugo pa ne.

Toda danes ni več samoumevno, da "biti determiniran" pomeni isto kot "biti povzročen". Dogodki v kvantnem svetu morda niso determinirani, a vendar bi težko rekli, da se dogajajo brez vzroka. Sploh pa ni jasno, kako analizirati pojem vzroka, nekateri menijo, da gre za zmešnjavo različnih načel, vzročnost naj bi bila pojmovni dežnik, ki pokriva različne kriterije v različnih kontekstih (prim. Šuster, 2003). Bolj nevtralna je zato oznaka determinizma s pomočjo zadostnih pogojev:

> Vsako stanje univerzuma je (glede na zakone narave) rezultat predhodnih zadostnih *pogojev* in (glede na zakone narave) zadostni pogoj za kasnejše stanje univerzuma.

Nekateri se izognejo natančni oznaki in se sklicujejo kar na pojem deterministične teorije:

> Za vsak dogodek (situacijo, stanje sveta ali kaj podobnega) obstaja resničen opis in ustrezna *deterministična teorija* T, ki razloži dogodek pod tem opisom (Wiggins 1987).

Danes prevladuje oznaka determinizma, po kateri je to trditev, da iz dejstev o preteklosti sveta po zakonih narave sledijo vsa dejstva o prihodnosti sveta.

> Klasična, Laplaceova formulacija. Iz začetnih pogojev nekega zaprtega sistema v trenutku t in vseh relevantnih fizikalnih zakonov logično sledi pravilni opis tega sistema v kateremkoli prejšnjem in kateremkoli kasnejšem trenutku.

Filozofi so "v tem duhu" predlagali naslednji definiciji:

> "Determinizem je konjunkcija naslednjih dveh tez: (a) Za vsak trenutek časa obstaja propozicija, ki izraža stanje sveta v tem trenutku. (b) Če sta p in q propoziciji, ki izražata stanji sveta v dveh različnih trenutkih, tedaj iz konjunkcije p in zakonov fizike sledi q." (Van Inwagen, 1983: 65)

V vsakem trenutku univerzuma obstaja natanko ena fizikalno možna bodočnost.

Determiniranost pa lahko beremo tudi v nasprotni smeri: bodočnost določa edinstveno preteklost. S tem se sklada definicija:

> "Svet S_1 je deterministično, samo če za vsak fizikalno možni svet S_2 velja: če se S_2 v kateremkoli trenutku ujema s S_1 glede relevantnih fizikalnih lastnosti, potem se S_2 ujema s S_1 v vsakem trenutku." (Earman, 1986: 13)

Fizikalno možni svet je tisti, ki se z dejanskim svetom ujema v vseh zakonih narave. Če je dejanski svet deterministično, tedaj ima po tej definiciji vsak, od dejanskega sveta različen fizikalno možni svet, popolnoma drugačno preteklost, sedanjost in prihodnost. No, nekateri se s tem ne strinjajo. Dennett, denimo, pravi, da iz determinizma ne sledi, da imata dva svetova, ki se v nekem trenutku ujemata v vseh relevantnih fizikalnih lastnostih, povsem enaki zgodovini. Pač pa sledi samo to, da se bosta *od tega trenutka dalje* ujemala v vseh relevantnih fizikalnih lastnostih (Dennett, 2003: 25-62).

Natančna fizikalna oznaka determinizma nas tu ne bo zanimala. V razpravah o svobodi bo za nas pomembna samo teza, da preteklost po zakonih narave določa edinstveno prihodnost, shematsko: "Nujno, iz preteklosti in zakonov sledi edinstvena prihodnost." Po standardni definiciji velja determiniranost tudi v obratni smeri, toda nas zanima problem determiniranosti človeških dejanj in odločitev. Determiniranost nastopa v različnih zgodovinskih oblikah: usoda, božja odločitev, zakoni logike, zakoni fizike, dednost in okolje, nezavedno, psihološko in socialno pogojevanje ... Grožnjo, ki jo te doktrine pomenijo za svobodo, najbolje povzame naslednja skupna definicija:

> "Dogodek (dejanje ali izbor) je *determiniran*, kadar obstajajo predhodni pogoji (recimo volja usode, božja vnaprejšnja določenost, predhodni vzroki in zakoni narave ...), tako da je njihov nastop zadostni pogoj za nastop tega dogodka. Z drugimi besedami, nujno mora biti res, da če nastopijo ti predhodni pogoji, potem nastopi determinirani dogodek." (Kane, 2005: 6-7)

Gre za neke vrste *pogojno* nujnost: determinirani dogodek ne nastopi ne glede na karkoli, ampak samo, če so izpolnjeni predhodni pogoji. Če bi bile dane okoliščine in psihološko stanje osebe J. K. drugačno, potem J. K. ne bi ubil svojega očeta. Nujno pa je, da če so pogoji izpolnjeni, potem J. K. ubije svojega očeta.

Determinizma ne gre zamenjevati s *fatalizmom*, ki ga lahko razumemo kot tezo o neki brezpogojni nujnosti. Tradicionalno je fatalizem stališče, po katerem je vse, kar se pripeti, neogibno in mi na to nimamo vpliva. "Vse, kar nas tu spodaj doleti dobrega in slabega, je že zapisano tam zgoraj," pravi Diderotov *Fatalist Jacques*. Determinizem pa ne zanika vzročnega vpliva osebe na njeno dejanje in na njen značaj. Zato je tale definicija iz SSKJ sumljiva:

> "*Determinizem* je filozofski nauk, po katerem se vse razvija po objektivnih zakonih, ki so neodvisni od človekove volje in njegovega delovanja."

Če to oznako razumemo kot vzročno neodvisnost človeških dejanj od človeške volje, potem se ne sklada z oznakami determinizma, ki nastopajo v razpravah o svobodi.

IV.

Začnimo še z eno definicijo svobode, tokrat iz znamenite *Encyclopædia Britannica:*

> "Svoboda volje pri ljudeh je sposobnost ali moč, da izbiramo med alternativami ali da delujemo v določenih situacijah neodvisno od naravnih, socialnih ali božjih omejitev. Svobodo volje zanikajo tisti, ki zagovarjajo katerokoli od različnih oblik determinizma." (geslo "Free Will", *Encyclopedia Britannica*, 2003)

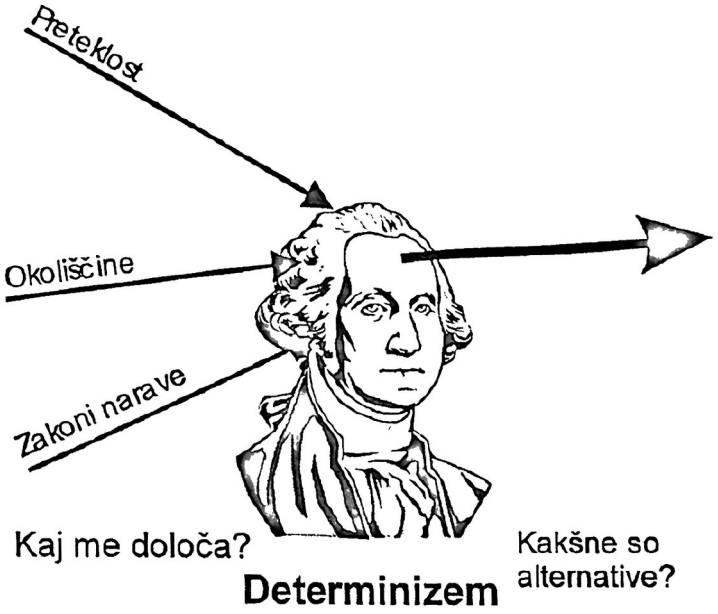
Sestavine so nam znane – pogoj izbora in negativna svoboda (delovanje neodvisno od omejitev). A zakaj se je zdelo sestavljalcu definicije potrebno, da doda samo delno resnično in zavajajočo trditev, da svobodo zanikajo pristaši determinizma?

Spomnimo se, da je dogodek determiniran, samo če se, glede na predhodne določujoče pogoje, ta dogodek *nujno* pripeti. Ali to ne pomeni, da so dogodki, ki nas zanimajo – naše odločitve, izbori, dejanja – *neogibni?* V zgodovini razprav o svobodi nastopa več vrst predhodnih določujočih pogojev: usoda, zakoni logike, božja vnaprejšnja vednost in vsemogočnost, zakoni fizike. Včeraj nas je vznemirjal determinizem nezavednega, ki ga odkriva psihoanaliza, danes se zavedamo determinizma genetike, nevroznanosti in determinant, ki jih odkrivajo znanosti o človeškem obnašanju ter pomena kulturnega, socialnega in psihološkega pogojevanja.

Nujnost nastopa determiniranega dogodka so tradicionalno razumeli kot vzročno nujnost. Po standardni definiciji je dogodek *V* vzrok za dogodek *U*, kadar obstaja nek zakon narave, tako da *U logično* sledi iz tega zakona, danih začetnih pogojev in *V*. Če je neko dejanje osebe S učinek njenega značaja, motivov in zunanjih okoliščin (okolje, genetska osnova), potem gre za dejavnike, na katere oseba S nima vpliva, in gre za dejanje, ki je bilo v danih pogojih nujno. Kako je potem lahko bilo svobodno? Determinizem tako ogroža oba pogoja svobode – pogoj *izvora* in pogoj *izbora.*

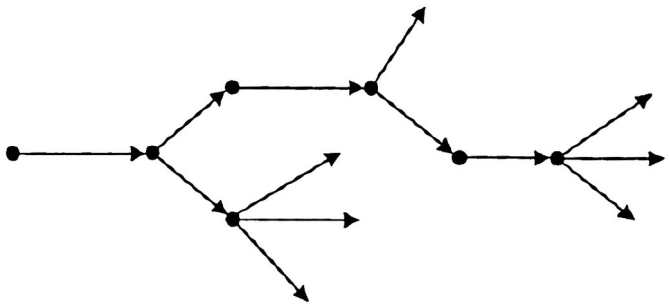
Pogoj izvora zahteva, da je izvor svobodnega delovanja v osebi sami, ne pa v nečem zunaj nje, nad čemer nima nadzora. Danes vemo, da so določeni vzorci obnašanja povzročeni z dejavniki izven nadzora osebe, recimo nekateri primeri neprilagojenega obnašanja. Ampak, če je determinizem resničen, so izvori vsakega dejanja proizvod preteklih dejavnikov, nad katerimi nimamo nadzora, saj nihče ni samega sebe "naredil" in "povzročil" (no, bog je po nekaterih pojmovanjih *causa sui).* Vsi smo "programirani" z dednostjo in okoljem – tako kot osebe v kakšnem naturalističnem romanu. Res pa je, da je v pogoju izvora določena dvoumnost – lahko ga razumemo tako, da svoboda zahteva, da je dejavnik *prvi* oz. *(do)končni* vzrok, ki spontano začenja vzročne nize, ali pa tako,

da je dejavnik *odločilni* vzrok, ki ima nadzor nad svojim dejanjem. Kakorkoli, če je determinizem resničen, potem je vsak dogodek določen z vsoto vseh predhodnih dogodkov. Če svoboda pomeni neodvisnost volje od *vseh* predhodnih pogojev, potem se svoboda in determinizem izključujeta.

SLIKA 1. Determinizem

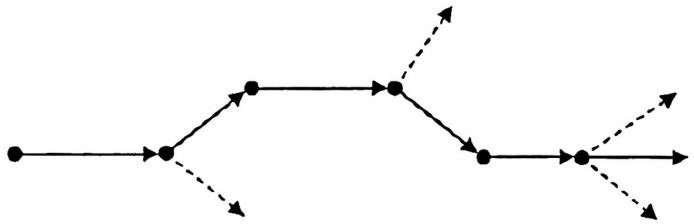
Pogoj izbora zahteva, da ima svodobna oseba moč izbora med odprtimi možnostmi, alternativnimi poteki dogodkov. Prikladna ponazoritev pogoja izbora je model prihodnosti kot razcepljenih stez. Svobodni dejavnik ima na svoji življenjski poti (na sliki od leve proti desni) odprte možnosti, alternative, ki se na danem vozlišču odpirajo v prihodnost in med katerimi izbira. Prihodnost je odvisna od njegovega izbora, dejavnik ima moč, da na vozlišču aktualizira katerokoli od odprtih možnosti.

SLIKA 2. Pogoj izbora

Toda spomnimo se, determiniran dogodek je tak, da se, glede na predhodne določujoče pogoje, *nujno* pripeti. Determinizem pravi, da naša dejanja po zakonih narave sledijo iz predhodnih zadostnih pogojev za ta dejanja. Glede

preteklosti nimamo izbora, v sedanjosti ne moremo storiti ničesar, kar bi spremenilo pretekla stanja. Zakonov narave prav tako ne moremo spreminjati, ne moremo narediti, da bi nek zakon narave bil neresničen. Toda tisto, kar po logični nujnosti sledi iz dveh neogibnosti, je samo prav tako neogibno. Torej svojih dejanj kot neogibnih posledic zakonov narave in predhodnih, preteklih stanj prav tako ne moremo spreminjati. Kako bi tedaj lahko ravnali drugače, kot smo? To je jedro t. i. argumenta iz posledic [the *consequence argument]* (Van Inwagen, 1983). Ta razmislek pa nakazuje podobo, v kateri so vsi izbori navidezni.

SLIKA 3. Deterministični univerzum

William James pravi, da je deterministični univerzum skupaj zvarjeni "železni blok" (James, 1995):

> "... tisti deli univerzuma, ki so že položeni, določajo in predpisujejo, kaj naj bodo drugi deli. Prihodnost ne skriva nobenih dvoumnih možnosti v svoji notrini, deli, ki jih imenujemo sedanjost, so združljivi samo z eno totalnostjo. Katerokoli drugo nadaljevanje, ki se razlikuje od tega, ki je fiksirano od večnosti naprej, je nemogoče. Celota je v vsakem delu, ki je zvarjen skupaj z ostalimi v absolutno enotnost, železni blok, v katerem ne more biti nobenih nejasnosti in niti sence preobrata."

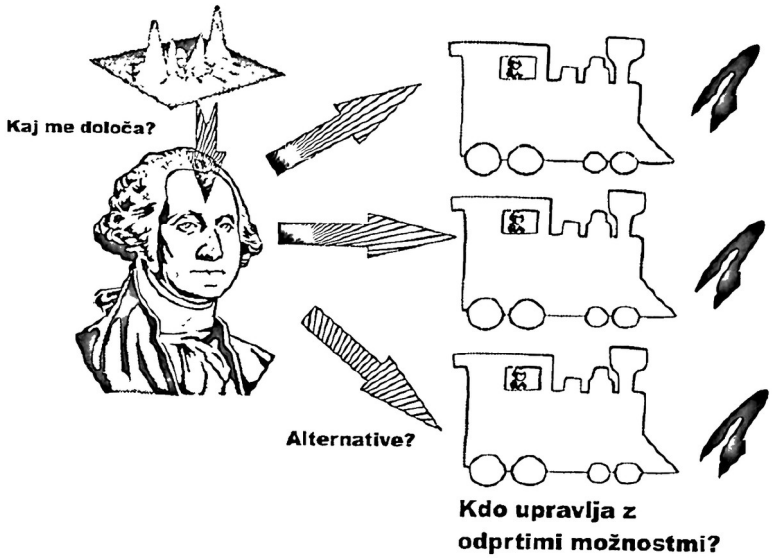
A zakaj bi nas danes sploh še skrbel determinizem klasične fizike? Ali nista sodobna kvantna mehanika in teorija relativnosti nadomestili deterministično Newtonovo mehaniko? Ali ni prav obsesija z determinizmom in osebnim fatalizmom bila kriva za veliko zgodovinsko zamudo v nastanku matematične teorije verjetnosti in naključij? Obnašanja elementarnih delcev, denimo izžarevanja alfa delcev v radioaktivnih izotopih, ne moremo napovedati in razložiti z deterministčnimi zakoni. V svetu kvantnih fenomenov vlada Heisenbergovo načelo nedoločenosti, zaradi katerega niti LaPlaceov demon ne more poznati položajev in gibalnih količin elementarnih delcev v danem trenutku. Delci sploh nimajo natančnega položaja in gibalne količine v istem trenutku, zato njihovo prihodnje obnašanje ni determinirano.

Po letu 1920, ko se uveljavi kvantna mehanika, se vrsta znanstvenikov zares navduši nad novimi prostori svobode, ki jih prinaša zanikanje determinizma v moderni fiziki (Eddington, Eccles). Toda problem kljub temu, da determinizem (verjetno) ni resnični fizikalni opis dejanskega sveta, ni izginil. Še več, razprave so se še bolj razplamtele. Najboljše razloge za to navaja Robert Kane, ki je sicer sodobni zagovornik metafizične svobode, ki po njegovem zares predpostavlja

resnico indeterminizma (Kane, 2005: 8-10). Vendar se zaveda, da goli indeterminizem kvantnih fenomenov še ne pomeni, da je zmaj determinizma dokončno posekan in svoboda rešena.

Prvi razlog je skrivnostnost novega sveta kvantnih fenomenov. Po standardni interpretaciji so v obnašanju elementarnih delcev zares naključja. Toda obstajajo tudi druge, deterministične intrepretacije, ki uvajajo skrite parametre (De Broglie, Bohm). Einstein, denimo, je menil, da nobena teorija, ki temelji na verjetnosti, v fiziki ne more biti fundamentalna. Morda bo moderno kvantno fiziko v prihodnosti presegla bolj obsežna in bolj splošna deterministična teorija. Kljub vsemu pa ne moremo zanikati izjemnega empiričnega uspeha sodobne fizike in dejstva, da imata naključje in indeterminizem v sodobnih fizikalnih opisih sveta veliko pomembnejšo vlogo kot pri Newtonu in LaPlacu. Odločilnejši dvomi v "hitro" rešitev problema svobode z enostavnim zanikanjem determinizma ležijo drugje.

V neformalni logiki je znana zmota *sestava [compositio],* ko napačno sklepamo iz lastnosti delov na lastnost celote. Recimo: "Dva aspirina sta mi pomagala pri blagem glavobolu, torej bo cela škatla pomagala pri hudem." (prim. Šuster 1998) Ali ne gre za podobno zmoto v sklepanju: "Obnašanje posameznega atoma je indeterminirano, torej je tudi obnašanje celega človeka, čigar telo sestoji iz 10^{27} atomov, nedeterminirano?" Kvantna nedoločenost je pomembna za elektrone in protone, njeni učinki pa se zdijo zanemarljivi pri velikih fizikalnih sistemih, kot je človeško telo, človeški možgani in celo posamezen nevron (nevron tvori 10^{7} molekul, vsaka molekula pa sestoji iz 20-30 atomov). Tudi v kvantni fiziki velja, da so kompleksni fizikalni sistemi regularni in predvidljivi. Obnašanje posameznega delca in celo molekule vode je lahko naključno, toda celotna količina vode v kozarcu v hladilniku se zanesljivo ohladi. Po teoriji je res mogoče, da se bodo vsi delci v mizi razporedili tako, da bo miza začela lebdeti v zraku, ampak ta možnost je tako neverjetna, da jo mirno lahko zanemarimo. Za moderne zagovornike determinizma (npr. Honderich, 1993) je človeško obnašanje skoraj determinirano oz. determinirano v vseh praktično zanimivih pogledih. Morda obstajajo mentalni dogodki in pojavi, za katere veljajo drugačne zakonitosti, a "spontanost" duše prinaša nove probleme in nas vodi v staro razpravo o dualizmu.

SLIKA 4. Indeterminizem

Kane tudi opozarja, da sodobna znanost ni samo fizika. Druge znanosti – biologija, biokemija, nevroznanost, psihologija, psihiatrija, sociologija ... odkrivajo vedno več determinant človeškega delovanja. Vprašanje o združljivosti znanosti in svobode se je pojavilo s prvimi znanstvenimi hipotezami o ustroju sveta in človeka. Če je vse iz atomov, potem je tudi vsako človeško dejanje samo učinek v veliki verigi vzročnosti – tako kot skala, ki se skotali po hribu navzdol. Že prvi grški atomisti so se spraševali, kje je tu kak svoboden izbor. Danes preučujemo genetski kod in biokemične vplive na možgane, kognitivni psihologi delovanje "duha" primerjajo z računalniškim programom, torej deterministčnim sistemom, primerjave živalskega in človeškega obnašanja kažejo, da je naše obnašanje rezultat evolucijske zgodovine, antropologi odkrivajo vplive psihološkega, socialnega in kulturnega pogojevanja vzgoje ... Če sta zavest in misel samo fizikalna proizvoda možganov in živčnega sistema, če geni oblikujejo naše psihične in fizične lastnosti, če altruizem in agresivnost izvirata v darvinističnih mehanizmih naključne mutacije in naravnega izbora, kje je tu prostor za svobodno voljo? "Mi smo stroji za preživetje, roboti prenosniki, ki so slepo programirani za to, da ohranijo sebične molekule, znane kot gene," piše biolog Richard Dawkins. Fizika je morda zares indeterministična, toda druge znanosti odkrivajo vedno več dejavnikov, ki določajo naše ravnanje in nad katerimi nimamo vpliva.

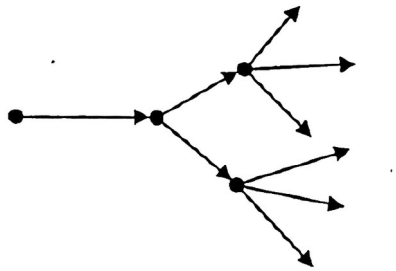
Eno od najbolj perečih vprašanj glede problema svobode je prav to, ali in kako je svoboda združljiva s pogledom na svet, ki ga daje sodobna znanost. Nekateri pristaši svobode za vsako ceno menijo, da se prostori svobode odpirajo samo onstran sodobnega materializma, fizikalizma, darvinizma ... in neredko pristanejo v spekulacijah in misticizmu. No, problem svobode ni zato nič bliže rešitvi. Kakorkoli, zdi se, da resnica determinizma izključuje vse pogoje svobode – pogoj nadzora, izvora in izbora. Če je determinizem resničen, potem je vse, kar lahko

storimo, to, da dodajamo preteklosti (na katero nimamo vpliva) v skladu z zakoni narave (na katere prav tako nimamo vpliva).

V.

Omenil sem, da je trditev, da svobodo zanikajo pristaši determinizma, samo delno resnična in zavajajoča. Svobode ne zanikajo *vsi* pristaši determinizma (kot bomo videli v razpravi o kompatibilizmu, jih večina pravzaprav dopušča obstoj svobode) in obstoja svobode ne zanikajo *samo* pristaši determinizma.

Že od časov Epikura in njegovega upora determinizmu antičnih atomistov je res veljalo, da determinizem zasužnji, indeterminizem pa osvobaja. V indeterminističnem univerzumu iz preteklosti in zakonov narave ne sledi nujno edinstvena prihodnost. Prihodnost univerzuma je odprta, glede na zakone narave je v vsakem trenutku možnih več nadaljevanj. Takoj je jasno, da tak univerzum dopušča izpolnitev pogoja izbora, ki zahteva, da ima dejavnik na voljo odprte možnosti. Slika življenjske poti dejavnika in njegovih izborov bi pravzaprav lahko bila tudi slika indeterminističnega univerzuma, kjer v vozliščih nastopajo trenutna stanja univerzuma kot celote.

SLIKA 5. Indeterministični univerzum

Ampak spomnimo se oznake metafizične svobode:

MS Dejanje A osebe S je svobodno v smislu, ki je pomemben za moralno odgovornost, če in samo če: (i) oseba S je *izvor* dejanja A in ima nad njim *nadzor;* (ii) oseba S ima, ko razmišlja o bodočem dejanju A, *izbor* glede tega dejanja – S ima sposobnost, da stori A, in sposobnost, da ne stori A.

Indeterminizem odpira prostor za pogoj izbora, prav nič pa ne prispeva k izpolnitvi pogoja izvora. Indeterminizem kvantnih fenomenov je čisto naključje. Izvor dejanja je nek naključni mehanizem, nad katerim nihče nima nadzora. Prav tako oseba nima nadzora nad tem, katera od odprtih možnosti bo izbrana. V kakšnem smislu je dejanje osebe, ki ni določeno s predhodnimi stanji osebe, svobodno? Prav nobenih predhodnih pogojev ni, takšnih, da bi bil njihov nastop zadostni pogoj za nastop svobodnega dejanja. Če pa ni nobenih predhodnih pogojev, to pomeni, da niti dejavnik ne more vnaprej določiti poteka dogajanja in nima *nadzora* nad tem, kaj se bo zgodilo. W. James se tako sprašuje (James, 2002: 70):

> "Če naj bo 'svobodno' dejanje popolna noviteta, ki ne prihaja *od* mene,

> prejšnjega mene, temveč ex *nihilo* in se enostavno prilepi name, kako sem lahko *jaz*, prejšnji jaz, odgovoren? Kako imam lahko kakršenkoli trajen *značaj*, ki bo dovolj dolgo miroval, da bosta hvala in graja podeljeni? Rožni venec mojih dni se raztrese v vzorec nepovezanih zrn, takoj ko absurdna indeterministična teorija izvleče nit notranje nujnosti."

Tudi alternative, ki jih prinaša zanikanje determinizma, imajo nenavadne posledice za pojem svobodnega izbora. Če determinizem pomeni: enaka preteklost – enaka prihodnost, potem indeterminizem pomeni: glede na enako preteklost so možne različne prihodnosti. Recimo, da se odločam med tem, ali grem na dolgo pot z vlakom (kar je ceneje, pa še rad bi si ogledal slikovito pokrajino in se vmes v nekem kraju ob poti ustavil) ali z letalom (dražje, ampak seveda hitreje). Po dolgem razmisleku se odločim za vlak. No, če je resničen indeterminizem, potem bi se glede na povsem *enako* preteklost lahko odločil drugače. Torej: isti razlogi, miselni procesi, prepričanja, želje, motivi ..., zaradi katerih sem izbral pot z vlakom, bi lahko privedli do tega, da grem na pot z letalom. Neverjetno in iracionalno!

Zanikanje determinizma vnaša v univerzum naključje in arbitrarnost, v človeška dejanja pa iracionalnost. Že kritiki Epikurja, ki je proti determinizmu atomistom postavljal naključne odklone atomov, so se spraševali, kako lahko tak naključni odklon prinese svobodo volje. Če je determinizem neresničen, potem pa naša dejanja niso z ničemer določena, ampak so naključna. V kakšnem smislu je oseba *izvor* dejanja, ki je naključno? V kakšnem smislu ima oseba *nadzor* nad dejanjem, ki je naključno? Ta razmislek kaže, da je metafizična svoboda nezdružljiva z resnico indeterminizma.

VI.

Problem svobode je klasični filozofski problem, v katerem nastopajo med seboj nasprotujoče si intuicije o pojmu svobode. Izhodišče je enostavno prepričanje:

SV Vsaj nekatera dejanja oseb so svobodna v smislu, ki je pomemben za moralno odgovornost.

Temu dodajmo oznako metafizične svobode:

MSm Dejanje A osebe S je svobodno v smislu, ki je pomemben za moralno odgovornost, če in samo če: (i) oseba S je *izvor* dejanja A in ima nad njim *nadzor;* (ii) oseba S ima, ko razmišlja o bodočem dejanju A, *izbor* glede tega dejanja – S ima sposobnost, da stori A, in sposobnost, da ne stori A.

Zdaj lahko problem predstavimo kot dilemo o svobodi in determinizmu:

1. Determinizem je resničen ali pa ni resničen.
2. Če je determinizem resničen, potem svobode ni.
3. Če determinizem ni resničen, potem svobode ni.

Torej:

4. Svobode ni.

Prva premisa je tavtologija, torej nujno resnična. Ugotovili pa smo, da determinirana dejanja niso svobodna (2). Sklep prejšnjega razdelka je bil, da je metafizična svoboda nezdružljiva tudi z resnico indeterminizma (3). Končni sklep (4), da svobode ni, pa nasprotuje našemu pogledu nase, našemu notranjemu izkustvu in intuicijam, ki tvorijo osnovo večine etičnih naukov zahodnih religij in velikih etičnih sistemov. Vsaka od tez pa se zdi dobro podprta z razlogi in intuicijami, ki jih težko zavrnemo. A nečemu se bomo morali odpovedati.

Pojem metafizične svobode zahteva, da imamo nadzor nad dejanjem, ki ga prinaša determinizem kot določenost dejanja s predhodnimi pogoji. A obenem želimo odprte možnosti, ki pa predpostavljajo zanikanje determinizma. Želimo razumnost, ne pa naključnosti, a tudi spontanost, ne pa prisile. Skeptiki in zanikovalci svobode zato trdijo, da pojma svobode, ki bi vseboval vse zahtevane sestavine, sploh *ni* mogoče izpolniti. Zagovorniki svobode morajo zavrniti predlagano definicijo metafizične svobode ali pa pokazati, da pravilno razumljena vsebina definicije vendarle ni v nasprotju z determinizmom ali pa z indeterminizmom.

Morda se najtežje odpovemo prepričanju v svobodo (SV). Rekli smo, da je perspektiva svoboda naša perspektiva v svetu, naš način doživljanja sebe in drugih kot oseb, načelo našega praktičnega delovanja. Po mnenju Van Inwagna smo obsojeni na prepričanje v svobodo (Van Inwagen, 1998). Še več, obsojeni smo na prepričanje, da vemo, da smo svobodni! Se sploh lahko odločamo med dvema možnostima, ne da bi bili prepričani, da lahko izberemo in storimo eno ali drugo? Prepričani smo, da vemo, da smo svobodni, čeprav ne vemo, da smo svobodni. Naše prepričanje v lastno svobodo je lahko zmotno ali neutemeljeno. Saj takšno mora biti, ko pa zgornji argumenti govorijo proti njemu.

Če *smo* svobodni, potem mora biti nekaj narobe s tezo (2) “če je determinizem resničen, potem svobode ni” ali pa s tezo (3) “če determinizem ni resničen, potem svobode ni”, morda pa z obema. Van Inwagen je prepričan v svobodo, zato je prepričan, da ve, da je vsaj ena od obeh trditev neresnična. Priznava pa, da po tridesetih letih razmišljanja ne more odkriti napake v razlogih ne za (2) ne za (3). Po njegovem mnenju je nekaj narobe s tezo (3), čeprav ne ve, kaj. Problem se mu zdi nerešljiv, morda gre za biološko omejitev naših kognitivnih zmožnosti, ki nam preprečuje, da bi razrešili ta *misterij* metafizične svobode (Van Inwagen, 1998: 374).

To je ena možnost, ki pa jo filozof lahko sprejme samo, ko vse drugo odpove. In zakaj bi sprejeli ravno zanikanje teze (3)? Z enakimi razlogi (to je brez njih) bi lahko sprejeli tudi zanikanje teze (2), torej, da sta svoboda in determinizem združljiva. Ali še bolje, ker danes ne vemo, ali je dejanski svet deterministične ali ne, da je svoboda združljiva z determinizmom in indeterminizmom. Van Inwagen ima prav, da bo končna odločitev zanikanje nečesa, kar se nam zdi dobro podprto z razlogi in v tem smislu gre za izbor med “misteriji”. No, naloga filozofa je poiskati rešitev, ki bo najbolje sistematizirala intuicije o pojmu svobodnega dejanja, moralne odgovornosti, vzročnega pojasnila, osebne istovetnosti,

dejavnika, upravičenosti kaznovanja ... Tisto, kar se zdi neverjetno samo po sebi, lahko postane sprejemljivo v okviru najboljše globalne teorije, ki lahko upraviči navidez "visoko" ceno, ki jo plačamo za posamezen del.

THE PROBLEM OF METAPHYSICAL FREEDOM

Problem of free will is perhaps most voluminously debated of all philosophical problems. In this survey article various concepts of freedom are analysed: (i) personal freedom: "S does A freely iff A is up to S"; (ii) negative freedom – "S does A freely iff nothing prevents S from doing A"; (iii) positive freedom – "S does A freely iff S does what she wants"; (iv) metaphysical freedom – S does A freely in the sense important for moral responsibility only if (a) S is the source of A, (b) S has control over A, (c) S has a choice about A – S could have done otherwise. Sourcehood, control and choice are threatened by determinism, itself a doctrine with various meanings: (i) a thesis about universal causality; (ii) a thesis about (causal) sufficiency; (iii) a thesis about the existence of a deterministic theory; (iv) a thesis that world W, is deterministic just in čase for any physically possible world W_2, if W_2 agrees with W, at any time as far as relevant physical properties are concerned, then W, agrees with W, at all times (Earman). The problem of metaphysical freedom and determinism is expressed by the following dilemma: (i) Determinism is either true or false; (ii) If determinism is true, then no one has free will; (iii) If determinism is not true, then no one has free will; (iv)Thus, no one has free will.

Keywords: personal freedom, negative freedom, positive freedom, metaphysical freedom; sourcehood, control, choice, (in)determinism, the dilemma of freedom and determinism.

Literatura

Chomsky, N. (1988). *Language and Problems of Knowledge.* Cambridge, Mass: MIT Press.

Clarke, R. (2005). *Libertarian Accounts of Free Will.* Oxford: Oxford University Press.

Dennett, D. C. (2003). *Freedom Evolves.* London: Allen Lane, Penguin Press.

Double, R. (1996). *Metaphilosophy and Free Will.* New York, Oxford: Oxford University Press.

Earman, J. (1986). *A Primer on Determinism.* Dordrecht: Reidel.

Ekstrom, L. (2000). *Free Will: A Philosophical Study.* Boulder, CO: Westview Press.

"Free Will" (2002). *Encyclopedia Britannica,* Encyclopaedia Britannica 2003 Ultimate Reference Suite CD-ROM. Copyright © 1994-2002 Encyclopaedia Britannica, Inc. May 30.

Ginet, C. (1990). *On Action.* Cambridge: Cambridge University Press.

Honderich, T. (1993). *How Free Are You?* Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (1748). *Enquiry Concerning Human Understanding.* Oxford: Clarendon Press, 1975, §VIII (1748).

James, W. (1995). "The Dilemma of Determinism". V *Selected Writings,* (ur. G. H. Bird), London: Everyman, str. 271-297.

James, W. (2002). *Pragmatizem in Volja do verovanja.* Ljubljana: Krtina.

Kane, R. (1996). *The Significance of Free Will.* Oxford, New York: Oxford University Press.

Kane, R. ur. (2002). *The Oxford Handbook of Free Will.* Oxford: Oxford University Press.

Kane, R. (2005). *A Contemporary Introduction to Free Will.* Oxford: Oxford University Press.

Kenny, A. (1973). *Will, Freedom, and Power.* Oxford: Basil Blackwell.

MacCallum, G. C. jr. (1967). "Negative and Positive Freedom". *Philosophical Review,* 76, str. 312-334.

McGinn, C. (1993). *Problems in Philosophy: The Limits of Inquiry.* Oxford: Blackwell.

McKenna, M. (2004). "Compatibilism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2004 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/compatibilism/>.

O'Connor, T. (2005). "Free Will". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2005 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2005/entries/freewill/>.

Pereboom, D. (2001). *Living Without Free Will.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sorabji, R. (1980). *Necessity, Cause and Blame: Perspectives on Aristotle's Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.

Strawson G. (1997). "Nemožnost moralne odgovornosti". *Analiza*, let. 1., št. 3-4, str. 179-193.

Šuster, D. (1998). *Moč argumenta. Logika in kritično razmišljanje*. Maribor: Pedagoška fakulteta.

Šuster, D. (2003). "Vzročnost". *Analiza*, let. 7., št. 4, str. 37-53.

Van Inwagen, P. (1983). *An Essay on Free Will.* Oxford: Clarendon Press.

Van Inwagen, P. (1998). "The Mystery of Metaphysical Freedom". V Van Inwagen, P. in Zimmerman, D. (ur.), *Metaphysics: The Big Questions*, Oxford: Blackwell, str. 365-374.

Wegner, D. (2002). *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge, MA: MIT Press.

Wiggins, D. (1987). "Towards a Reasonable Libertarianism". V *Values, Needs*, Oxford: Clarendon Press, str. 269-302.